

Powstania zbrojne oraz konflikty militarne we Włoszech pod hasłami wyzwolenia i zjednoczenia Italii od początku lat dwudziestych do lat sześćdziesiątych XIX wieku¹

Upływają właśnie dwa stulecia od czasu, kiedy mieszkańcy Italii rozpoczęli walkę o wyzwolenie spod panowania austriackiego i zjednoczenie państwa. Walkę, która podejmowana w kilku etapach, doprowadziła ostatecznie do zrzucenia znienawidzonego jarzma i spowodowała, że Włochy stały się znowu pojęciem politycznym, a nie tylko geograficznym na mapie naszego kontynentu. Aby uzyskać suwerenny byt jako niezależne i zjednoczone państwo, mieszkańcy Półwyspu Apenińskiego podjęli na przestrzeni blisko pięćdziesięciu lat szereg powstań zbrojnych oraz wzięli udział w wielu konfliktach militarnych, co stanowiło bez wątpienia najbardziej znaczący i brzemienny w skutki okres przejściowy w ich dziejach. Aby docenić znaczenie tych wydarzeń i ich doniosłość dla samej Italii, a także Europy, należy przynajmniej w zarysie przedstawić historię polityczną Włoch od ostatnich wieków późnego średniowiecza do przełomu XIX i XX stulecia, pamiętając, że przez blisko tysiąc lat pozostawały one w rozbiciu, a prawie połowę tego okresu, przynajmniej w znacznej części, pod obcym zwierzchnictwem.

Początki trzech państw narodowych: Włoch, Niemiec i Francji, związane są z dziejami, a ściślej ze stopniowym rozpadem, poczynając od końca 1. połowy IX wieku, imperium Karolingów. Powszechnie uznaje się bowiem, że już traktat podpisany w Verdun przez wnuków Karola Wielkiego (843 r.) stanowił niejako pierwszy krok w późniejszym procesie stopniowego wyodrębniania się nowych państw europej-

¹ Publikacja ta stanowi skróconą i przeredagowaną wersję fragmentów dwóch wcześniej wydanych opracowań: A. Gaca, Z. Witkowski, *Podstawy ustroju konstytucyjnego Republiki Włoskiej*, Toruń 2012, s. 53-121; A. Gaca, Z. Witkowski, *Zjednoczenie Włoch. W 150. Rocznice wydarzeń roku 1861*, „Toruńskie Studia Polsko-Włoskie VII – Studi Polacco-Italiani” 2011, nr VII, s. 11-31.

skich². Kolejne próby przywrócenia jedności państwa nie powiodły się, prowadząc do definitywnego upadku jedności karolińskiej³.

Sytuacja polityczna w Królestwie Włoskim na początku 2. połowy X wieku, a zwłaszcza walki o tron pomiędzy miejscowymi wielkimi panami feudalnymi oraz postępujące rozbięcie kraju umożliwiły królowi niemieckiemu Ottonowi I interwencję we Włoszech i koronację, najpierw na króla Italii (961 r.), zaś rok później na cesarza. W ten sposób powstało państwo, które nawiązywało do uniwersalistycznych tradycji Imperium Rzymskiego. Od tego czasu Włochy północne i środkowe były połączone z państwem niemieckim, którego władcy, poczynając od Ottona I i jego następców, będą również bezskutecznie dążyć do opanowania południowej Italii, częściowo uznającej zwierzchnictwo cesarzy zachodnich, częściowo zaś związanej z Cesarstwem Wschodnim lub wchodzącej w jego skład.

Można stwierdzić, że dalsza historia Italii, gdy idzie o ewolucję ustroju politycznego, społecznego i gospodarczego, pomijając dzieje Królestwa Sycylijskiego i Państwa Kościelnego, to przede wszystkim historia miast włoskich związana z utrwalaniem miejskiej autonomii i przyspieszonym ich rozwojem. Posiadanie Włoch musieli królowie niemieccy okupywać bowiem nie tylko przywilejami na rzecz włoskich feudałów świeckich i duchownych, ale z czasem także licznych miast położonych w Italii. W IX w. wiele z nich uzyskało autonomię w zakresie jurysdykcji, a następnie m.in. administracji, poboru opłat czy bicia monety. Niektóre spośród nich zdobyły dużą niezależność już w XI wieku (m.in. Piza, Genua, Mediolan, Piacenza, Lucca)⁴.

Nasilającemu się rozwojowi samodzielności miast i przejmowaniu regaliów przyśługujących wyłącznie cesarzowi usiłował przeciwstawić się Fryderyk I Barbarossa (1152-1190). Na mocy postanowień sejmiku ronskańskiego (1158 r.) odebrał on miastom włoskim prawo wyboru swoich urzędników, mianując w ich miejsce własnych, zwanych później podestami, zastrzegając sobie również prawo bicia monety i poboru podatków. Polityce cesarza przeciwstawiła się, jednocząca głównie miasta północnej Italii, Liga Miast Lombardzkich, której połączone siły pokonały armię Fryderyka w bitwie pod Legnano (1176 r.)⁵. Na mocy postanowień pokoju zawartego

² T. Manteuffel, *Średniowiecze*, Warszawa 1994, s. 100; B. Zientara, *Historia powszechna średniowiecza*, Warszawa 1994, s. 132-133; J.A. Gierowski, *Historia Włoch*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1986, s. 45-46; W. Czapliński, A. Galos, W. Korta, *Historia Niemiec*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1981, s. 80-83.

³ We Włoszech już w roku 887 objął tron człowiek niewywodzący się z dynastii karolińskiej, Berengar (Berengariusz) I, margrabia Friuli, koronowany na króla Italii w 888 r.; T. Manteuffel, *op. cit.*, s. 162-163; B. Zientara, *op. cit.*, s. 133; J.A. Gierowski, *op. cit.*, s. 50-51; W. Czapliński, A. Galos, W. Korta, *op. cit.*, s. 95-96.

⁴ Zupełną niezależność osiągnęła w tym okresie Wenecja, uznająca przedtem zwierzchnictwo Bizancjum.

⁵ T. Manteuffel, *op. cit.*, s. 214-216; B. Zientara, *op. cit.*, s. 226-227; J.A. Gierowski, *op. cit.*, s. 81-83; W. Czapliński, A. Galos, W. Korta, *op. cit.*, s. 160-162.

w Konstancji (1183 r.) Fryderyk I przyznał miastom prawo zrzeszania się w ligi, zaciągania wojska, wyboru własnych urzędników i korzystania z regaliów, zachowując sobie wprowadzić część dotychczasowych uprawnień, które jednak w zasadzie rzadko mogły być od miast faktycznie wyegzekwowane. Można powiedzieć, że w praktyce pokój w Konstancji stał się w istocie prawną podstawą faktycznej niezawisłości miast włoskich, sankcjonując niejako wcześniejszą ich niezależność⁶.

Dalsza ewolucja ustroju miast na obszarze Italii przebiegała w sposób zróżnicowany w poszczególnych ośrodkach, prowadząc stopniowo do ostatecznego upadku autonomicznych komun miejskich u schyłku XIV wieku i przekształcania się miast w signorie, a następnie w księstwa⁷. Małe signorie zostały wchłonięte w XIV w. przez większe miasta, wokół których powstawały państwa terytorialne o monarchicznej lub republikańskiej formie rządów. Należy zaznaczyć, że tylko nieliczne komuny włoskie utrzymały się przez dłuższy okres czasu jako republiki bądź mieszczańskie (np. Florencja), bądź arystokratyczne (np. Wenecja, Genua)⁸.

Poszczególne państewka włoskie nieustannie toczyły ze sobą spory i walki wewnętrzne, angażując nierzadko do pomocy w rozstrzyganiu swoich konfliktów obcych władców i ich wojska⁹. W rezultacie pod koniec XV w. Włochy stały się areną rywalizacji i zaborczej polityki kilku mocarstw europejskich: Francji, Hiszpanii i Cesarstwa Niemieckiego. Król Francji, Karol VIII rozpoczął pod koniec XV w. długoletnie walki, kontynuowane przez jego następców, o hegemonię na Półwyspie Apenińskim. Warto przypomnieć, że to właśnie podczas tych wojen (zwanych włoskimi) oddziały cesarsko-hiszpańskie, dowodzone przez księcia Karola Burbona, zdobyły Rzym w 1527 r., doszczętnie go złupiły i spaliły (*Sacco di Roma*)¹⁰.

Rywalami Francji w jej włoskiej ekspansji byli władcy hiszpańscy i cesarska dynastia Habsburgów. Doprowadziło to do utrwalenia wpływów rywalizujących państw na terenie podzielonej Italii i dalszych zmian sytuacji politycznej we Włoszech, coraz bardziej uzależnianych od obcych potęg. Proces ten dotyczył nie tylko skutków toczonych kilkadziesiąt lat tzw. wojen włoskich, ale także w dużym stopniu następstw

⁶ T. Manteuffel, *op. cit.*, s. 217; B. Zientara, *op. cit.*, s. 228-229; J.A. Gierowski, *op. cit.*, s. 84; W. Czapliński, A. Galos, W. Korta, *op. cit.*, s. 162; K. Kamińska, A. Gaca, *Historia powszechna ustrojów państwowych*, Toruń 2011, s. 253; T. Maciejewski, *Historia powszechna ustroju i prawa*, Warszawa 2000, s. 204.

⁷ System signorii przyczynił się niewątpliwie do utrwalenia policentryzmu włoskiego, prowadząc do powstania małych despotycznych państewek i petryfikując zarazem podział Włoch; J.A. Gierowski, *op. cit.*, s. 127-128.

⁸ Szerzej na ten temat: K. Koranyi, *Powszechna historia państwa i prawa*, Warszawa 1966, s. 66-83; T. Maciejewski, *op. cit.*, s. 203-209; K. Kamińska, A. Gaca, *op. cit.*, s. 249-259; W. Szyszkowski, *Wenecja. Dzieje republiki 726-1797*, Toruń 1994, s. 76 i n., 94-96, 106 i n., 135.

⁹ Władze w tych signoriach, które przekształcały się w księstwa, sprawowały m.in. rody Viscontich, Scaligerich, Gonzagów, d'Este, Sforzów czy Medyceuszów.

¹⁰ Szerzej na ten temat: Z. Witkowski, „*Mężnie i wiernie*”. *Papieska gwardia szwajcarska. Historia chwały*, Toruń 2010, s. 87-109; Z. Morawski, *Sacco di Roma*, Kraków 1923.

późniejszych konfliktów zbrojnych, które miały miejsce pomiędzy drugą połową XVI a końcem XVIII wieku. Rozbicie polityczne Italii osiągnęło swój punkt szczytowy w tym ostatnim stuleciu, przy czym zwłaszcza do jego pierwszej połowy na Półwyspie Apenińskim następowały ustawiczne zmiany polityczno-terytorialne¹¹.

Należy zwrócić uwagę na fakt, że w zasadzie przed rokiem 1861 Włochy traktowane były w istocie, pomijając kwestię Królestwa Włoskiego, istniejącego w latach 887-962, tylko jako „pojęcie geograficzne”¹². Przyjmuje się, że jako pojęcie polityczne Włochy występują w czasach nowożytnych bez przerwy dopiero od 1861 r., ale to nie znaczy, że powstało ono dopiero wówczas. Już bowiem w 1802 r. Republika Cisalpińska otrzymała nazwę Republiki Włoskiej (*Repubblica Italiana*)¹³.

Mogła ona by być, jak uważa Giuliano Procacci, „wystarczającym polem działania dla eksperymentu odnowy politycznej i społecznej o zasięgu narodowym, gdyby nie przytłaczająca obecność Francuzów, a także ich polityka i postawa wobec tej siostrzanej republiki”¹⁴. W zależnej od Francji i kadłubowej postaci Włochy stały się jednak po raz pierwszy od stuleci realnym organizmem państwowym, w którym rozbudzona została narodowa świadomość i dążenie do jednoczenia wspólnej ojczyzny, rozdartej wielowiekowymi podziałami¹⁵. Powszechnie uznaje się, że za spra-

¹¹ A. Kersten, J. Maciszewski, *Historia powszechna 1640-1789*, Warszawa 1971, s. 407-409.

¹² M. Żywczyński, *Włochy nowożytne 1796-1945*, Warszawa 1971, s. 6; Z. Machelski, *System polityczny Włoch*, Warszawa 2010, s. 11; J. Chlebowczyk, *Kwestia narodowa i ruchy narodowe w Europie w XIX w.*, [w:] J. Tazbir (red.), *Dziesięć wieków Europy*, Warszawa 1983, s. 283 i 286.

¹³ Jeszcze w okresie wojen prowadzonych przez Dyktariat (1794-1799) na mocy pokoju w Paryżu (1796) Sabaudia i Nicea zostały wcielone do Francji. W następnym roku Pius VI zrzekł się na jej rzecz Awinionu. Na mocy traktatu w Campo Formio (17.10.1797) Austria musiała zgodzić się m.in. na utratę Lombardii, z której wraz z zachodnią częścią Republiki Weneckiej oraz częścią ziem papieskich utworzono jeszcze w czerwcu tego roku Republikę Cisalpińską (Przedalpejską). Kilka dni wcześniej w Genui powstała Republika Liguryjska, obie zależne od Francji. W lutym 1798 r. wojska francuskie opanowały Rzym, gdzie proklamowana została Republika Rzymska. Na początku 1799 r., po obaleniu panowania Burbonów w Neapolu, proklamowano tam powstanie republiki, zwanej Partenopejską. W grudniu 1798 r. Piemont został wcielony do Francji; A. Gaca, Z. Witkowski, *Zjednoczenie...*, s. 15-16; J. Chlebowczyk, *op. cit.*, s. 283-284.

¹⁴ Podobnie zresztą jak inne „republiki siostrzane”, pomimo swej formalnej niezależności, była ona krajem poddanym reżimowi okupacji wojskowej ze wszystkimi tego konsekwencjami, m.in. nieustannymi rekwizycjami, nakładaniem wysokich kontrybucji czy rabowaniem dzieł sztuki. Z drugiej strony, jak podkreśla się w literaturze, w ciągu dwóch lat jej istnienia po raz pierwszy została przełamana bariera municypalizmu i Włosi z różnych regionów zjednoczyli się w zgromadzeniach i organach rządu cisalpińskiego, nabierając doświadczenia politycznego; A. Gaca, Z. Witkowski, *Zjednoczenie...*, s. 16; G. Procacci, *Historia Włochów*, Warszawa 1983, s. 286-287.

¹⁵ Trudny do obiektywnej oceny i niewątpliwie kontrowersyjny jest problem wielu innych następstw uzależnienia od Francji dotychczas podporządkowanych jej włoskich terytoriów, jak i tych, które w najbliższych latach miały znaleźć się pośrednio lub bezpośrednio w orbicie polityki francuskiej. Dotyczy to m.in. wpływów kultury francuskiej i skutków wprowadzenia czterech kodeksów napoleońskich (cywilnego, procedury cywilnej, handlowego i karnego) w całych prawie kontynentalnych Włoszech, znoszenia relikwów ustroju feudalnego, zarządzania nowożytnym państwem, sanacji sądownictwa, funkcjonowania nowoczesnej armii, ekonomii czy oświaty.

wą Napoleona pojęcie Italii ponownie weszło do słownika politycznego Europy¹⁶. W 1805 r. Republikę Włoską przekształcono w Królestwo Włoskie, którego koronę przyjął sam Napoleon¹⁷. Wkrótce niemal całe Włochy znalazły się pod faktycznym panowaniem Cesarza Francuzów¹⁸.

Epopeę napoleońską zakończył Kongres Wiedeński, który obradował do początku czerwca 1815 r. Jedną z najbardziej skomplikowanych spraw, jaką przyszło mu rozwiązać, był problem Włoch, gdzie liczył się przede wszystkim interes i głos Austrii¹⁹. To pod jej wpływami znalazła się w wyniku postanowień Kongresu znaczna część północnej Italii. Ponadto król Sardynii Wiktor Emanuel I odzyskał Piemont oraz Sabaudię i Niceę. Pod jego panowanie dostał się również obszar Ligurii wraz z Genuą. Papieżowi przywrócono władzę doczesną, a wraz z nią restytuowano Państwo Kościelne. Na południu Burbonowie przejęli rządy na Sycylii i w Neapolu, tworząc jednolite państwo pod nazwą Królestwa Obojga Sycylii. Na większości terytoriów nadal podzielonego Półwyspu Apenińskiego nastąpiła restauracja starego porządku. Włochy stały się ponownie pojęciem geograficznym, a nie politycznym.

Idee wolnościowe rodzące się pod wpływem Rewolucji Francuskiej i spotęgowane w epoce napoleońskiej dały początek okresowi walk narodu włoskiego o wyzwolenie narodowe i zjednoczenie państwa, który określany jest jako *Risorgimento* („odrodzenie” lub „zmartwychwstanie”)²⁰. Terminem tym posługuje się również wielu badaczy w odniesieniu do ruchu na rzecz uwolnienia Włoch od obcej dominacji i zjednoczenia narodowego w XIX w., będącego wynikiem rozbudzenia się świadomości narodowej oraz rodzenia się poczucia jedności samych Włochów. Czasami używa się tego pojęcia, również mając na myśli wszystkie powstania włoskie i konflikty zbrojne na Półwyspie Apenińskim w latach 1820-1870. Przyjmuje się go także jako nazwę epoki trwającej od wojen napoleońskich do proklamowania zjednoczonego Królestwa Italii w 1861 r. bądź zajęcia Rzymu w roku 1870. Można ją uznać, zdaniem autora, za najważniejszy w dziejach Italii okres przejściowy: od zniewole-

¹⁶ T. Wituch, *Zjednoczenie Włoch*, Warszawa 1987, s. 63.

¹⁷ Zastępowany przez swego pasierba Eugeniusza Beauharnais jako wicekróla.

¹⁸ W 1807 r. włączone zostały do Francji, na mocy traktatu podpisanego z Hiszpanią Toskania i Parma, a w 1808 r. wcielono część Państwa Kościelnego do Królestwa Włoch (Marchia z Ankoną). Na początku 1810 r., po internowaniu papieża Piusa VII, przyłączona do Francji została pozostała część Państwa Kościelnego (Umbria i Lacjum wraz z Rzymem). W tym samym roku do Królestwa Włoch dołączono Trydent i południową część Tyrolu. Tylko na Sycylii i Sardynii utrzymywali się nadal dawni władcy.

¹⁹ Austria odzyskała z powrotem Lombardię, Wenecję i Dalmację. Parmę, Piacenzę i Guastallę otrzymała dożywotnio córka cesarza Franciszka, żona Napoleona, Maria Luiza. Księstwo Modeny przywrócono spokrewnionemu z cesarzem austriackim Franciszkowi IV. Brat cesarza, Ferdynand III, odzyskał Toskanię. Wielkie Księstwo Toskańskie zyskało ponadto terytoria Stato dei Presidi, Piombino i wyspę Elbę.

²⁰ Szerzej na temat znaczenia i interpretacji tego terminu: M. Żywczyński, *op. cit.*, s. 7-10.

nia i zależności od obcych mocarstw do powstania suwerennego państwa pod berłem rodzimej dynastii sabaudzkiej.

Wśród politycznych przyczyn dążeń zjednoczeniowych mieszkańców Półwyspu Apenińskiego wymienić można nie tylko, jak zostało wyżej stwierdzone, rozwinięcie świadomości narodowej Włochów i ich dążeń niepodległościowych w dobie napoleońskiej, ale także w następnych dekadach, a zwłaszcza w okresie Wiosny Ludów. Bezpośrednio wpływ na nasilenie się tych dążeń miały również między innymi sprzyjające warunki polityczne w latach 50. XIX wieku²¹ oraz działania Napoleona III zmierzające do przekreślenia postanowień Kongresu Wiedeńskiego, a także plany usunięcia z państw włoskich Habsburgów i hiszpańskich Burbonów. Wreszcie za istotne w dążeniu do integracji uznać można rozwój wielorakich więzi ekonomicznych pomiędzy poszczególnymi państwami włoskimi. Dotychczasowe rozbieżności, z wypływającą stąd partykularną polityką fiskalną, celną i administracyjną, poważnie hamowało i utrudniało wzajemne kontakty handlowe i gospodarcze. Szczególnie dalsze postępy w dynamicznej industrializacji północnej części Półwyspu Apenińskiego były znacząco ograniczane w warunkach dotychczasowej supremacji austriackiej²². Warto dodać przy tym, że Austria, którą należało pokonać z pomocą Francji, stała wówczas na krawędzi bankructwa gospodarczego, a jej armia nie była przygotowana do wojny²³.

Można uznać, że pomijając wcześniejsze wydarzenia związane z dziejami politycznymi i militarnymi Półwyspu Apenińskiego w okresie Rewolucji Francuskiej oraz epoce napoleońskiej, pierwszy rewolucyjny nurt zjednoczeniowy stawiający sobie za cel walkę o wyzwolenie Włoch spod obcego panowania i ich zjednoczenie wiąże się z działalnością karbonariuszy²⁴. W 1814 r. włoski ruch karbonariuszy, który stawał się organizacją masową, przybrał charakter wyraźnie antyabsolutystyczny i rozprzestrzenił się na obszarze niemal całej Italii. Włoscy węglarze za cel stawiali sobie przede wszystkim wyzwolenie Włoch spod panowania obcych, zjednoczenie i wprowadzenie demokratycznego ustroju, uważając, że należy dokonać tego przede wszystkim w drodze działań zbrojnych²⁵.

²¹ Idzie zwłaszcza o polityczną izolację Austrii po wojnie krymskiej (1853-1856) oraz wojnę austriacko-pruską (1866), zakończoną klęską Austriaków w bitwie pod Sadową.

²² J. Chlebowczyk, *op. cit.*, s. 271-272.

²³ A. Liebfeld, *Napoleon III*, Warszawa 1979, s. 230.

²⁴ Na początku 1. poł. XIX wieku we Francji i we Włoszech popularny stał się ruch polityczny, wzorowany na masonerii, choć zasadniczo różniący się od niej formami działania, zwany karbonaryzmem lub węglarstwem. Pierwsze tajne stowarzyszenia karbonariuszy (*carbonari*) we Włoszech mogły powstać już w XVIII wieku. Karbonariusze, nie posiadając jednolitego programu, głosili między innymi równość wszystkich ludzi, walkę przeciw tyranom, domagali się ustroju konstytucyjnego. Rzeczą najważniejszą w karbonaryzmie był jego narodowy charakter.

²⁵ Często poczynania karbonariuszy miały charakter terrorystyczny, a obiektem ich bezpośrednich ataków były instytucje monarchiczne i sami monarchowie.

Karbonariusze neapolitańscy próbowali wywołać powstanie przeciwko reakcyjnemu rządowi Burbonów już w 1817 r., ale bez powodzenia. Fiaskiem zakończyły się również podjęte w tym samym roku działania zbrojne węglarzy w Państwie Kościelnym. Na początku lat 20. XIX wieku to właśnie tajne stowarzyszenie karbonariuszy we Włoszech zapoczątkowało kolejne ruchy rewolucyjne przeciwstawiające się reakcyjnemu rządowi i głoszące hasła wyzwolenia Italii spod panowania austriackiego.

Jednakże wywołane przez spiskowców karbonarskich pod hasłami walki z absolutyzmem zarówno powstanie w Neapolu (1820 r.), jak i w Piemontie (1821 r.), które spowodowały przyznanie im liberalnych konstytucji, zostały krwawo stłumione. Do wydarzeń w Królestwie Obojga Sycylii wmieszało się Święte Przymierze, które w porozumieniu z królem Ferdynandem I podjęło decyzję o zbrojnej interwencji Austrii. Interweniowała ona również w Piemontie, przyczyniając się do pokonania powstańców i przywrócenia tam absolutyzmu. Należy jednak stwierdzić, że mimo ostatecznej klęski wywołanych w latach 1820-1821 powstań stanowiły one ważny przełom w kształtowaniu się włoskiej świadomości narodowej i dalszym rozwoju ruchu narodowego, a także ujawniły słabość i anachronizm monarchicznych reżimów.

Również zryw rewolucyjny we Włoszech w dobie francuskiej rewolucji lipcowej i rewolucji w Belgii (1830 r.), także z inspiracji przywódców karbonarskich, uznawany za kolejną fazę *Risorgimento*, zakończył się niepowodzeniem (1831 r.)²⁶. Mimo początkowych sukcesów wojsk powstańczych wiosną tego samego roku zostały one pokonane przez armię austriacką. Nastąpiła kolejna fala krwawych represji wobec uczestników stłumionych wystąpień rewolucyjnych. W 1832 r. wybuchło kolejne powstanie w Państwie Kościelnym, zakończone także dotkliwą porażką jego uczestników.

Załamanie się powstań włoskich w latach 1831-1832 zniechęciło mieszczaństwo Italii do zrywów rewolucyjnych karbonariuszy i podobnych tajnych organizacji. Zawiodły również próby działalności spiskowej podejmowane na początku lat 40. XIX w. przez nieliczne grupy sprysiężonych, powiązane z tajną organizacją Młode Włochy założoną przez ideologa i działacza republikańsko-demokratycznego, Giuseppe Mazziniego. Celem tej organizacji miało być odrodzenie narodu włoskiego i zjednoczenie Włoch w formie republiki²⁷.

²⁶ To powstanie włoskie objęło na początku 1831 r. Bolonię, Modenę, Parmę i większą część Państwa Kościelnego,

²⁷ W 1831 r. Giuseppe Mazzini, związany początkowo z ruchem karbonariuszy, wydalony z Włoch, powołał w Marsylii nową tajną organizację o wyraźnym republikańskim programie, pod nazwą Młode Włochy. Jej celem miało być odrodzenie narodu włoskiego i zjednoczenie Włoch w formie republiki. Jednocześnie Włosi mieli współpracować z innymi narodami po to, by w przyszłości stworzyć nowy europejski ład, europejską wspólnotę o charakterze ponadnarodowym, zjednoczoną Europę wolnych narodów. W latach 30. i 40. XIX w. Mazzini i jego zwolennicy przedsięwzięli szereg prób powstańczych na północy i na południu Włoch, lecz wszystkie one zakończyły się klęską; M. Żywczyński, *op. cit.*, s. 115-117; J. Ugniewska, *Giuseppe Mazzini – historia jako narodowa terapia*, Wrocław 1986,

Niepowodzenia zrywów rewolucyjnych przyczyniły się do tego, że na terenie Italii coraz większe znaczenie zyskiwać zaczął po 1831 r. inny nurt ruchu narodowego, kierunek umiarkowanie liberalny (*moderati*). Do jego inspiratorów i najbardziej wybitnych zwolenników należeli: Vincenzo Gioberti, Aleksandro Manzoni, Cesare Balbo i Massimo d'Azeglio²⁸. Przy dużej różnorodności proponowanych rozwiązań łączyło ich odrzucenie idei rewolucyjnej i przekonanie, że zjednoczenie Włoch winno być dokonane metodami politycznymi, na drodze środków legalnych przez ewolucję prowadzącą do powstania na obszarze Italii konfederacji, niezależnej od wszelkich obcych wpływów. Program umiarkowanych zyskał szerszy odzew społeczny w latach 40. XIX wieku.

Na początku tego okresu coraz więcej zwolenników zaczęła zyskiwać sobie nowa, popierana przez piemontczyka Vincenzo Giobertiego²⁹, koncepcja zjednoczenia Włoch pod przewodnictwem papieża, tym bardziej, że po śmierci Grzegorza XVI jego następcą został wybrany kandydat kierunku umiarkowanego, popierany przez Francję, kardynał Giovanni Maria Mastai-Ferretti, który przyjął imię Piusa IX (1846 r.). Ten cieszący się uznaniem i powszechną sympatią potomek zubożałego rodu średniej włoskiej szlachty, słynącej ze swego przywiązania do liberalizmu, miał opinię człowieka gruntownie wykształconego i postępowego. Patriotycznie nastawione kręgi społeczne upatrywały w nim światłego i zdolnego papieża-monarchę, który stanie na czele zrywu narodowego i doprowadzi do odzyskania wolności i wielkości zjednoczonych Włoch. Stąd jego wybór wywołał w całej Italii wielką falę powszechnie manifestowanego entuzjazmu.

W istocie chociaż nowo obrany papież przeprowadził w zacofanym i zrujnowanym gospodarczo Państwie Kościelnym już na początku swojego pontyfikatu szereg reform gospodarczych i politycznych, to jednak jego zapal wyczerpał się stosunkowo szybko³⁰. Natomiast w zasadniczej kwestii walki o wyzwolenie i zjednoczenie Italii Pius IX zachował *de facto* neutralność, czując się przede wszystkim duszpaster-

s. 112 i n.; por. I. Koberdowa, *Mazzini i międzynarodowy ruch republikański* [w:] *Wiek XIX. Prace ofiarowane Stefanowi Kieniewiczowi w 60 rocznicę urodzin*, Warszawa 1967, s. 281 i n.

²⁸ M. Żywczyński, *op. cit.*, s. 120-121.

²⁹ *Ibidem*, s. 121-122.

³⁰ Papież ogłosił m.in. szeroką amnestię dla ok. 1600 więźniów i wygnańców politycznych, złagodził cenzurę, popierał bezpłatne nauczanie, rozpoczął na wielką skalę prace publiczne w Rzymie (budowa wodociągów, nowych dróg, mostów i założenie oświetlenia gazowego ulic), zainicjował budowę aż czterech linii kolejowych, zaprowadził porządek w finansach, wydatnie obniżył cła na granicach państwa i zniósł pozostałości ceł wewnętrznych. Wiosną 1847 r. Pius IX stworzył Radę Państwa (*Consulta di Stato*), ciało o charakterze doradczym, następnie powołał pierwszy w dziejach Państwa Kościelnego rząd w postaci rady złożonej z siedmiu ministrów, otworzył stanowiska w administracji komunalnej Państwa Kościelnego dla osób świeckich oraz wyraził zgodę na utworzenie gwardii obywatelskiej (*Guardia Civica*) w Rzymie i innych większych miastach. Pius IX dostrzegał także wartość i znaczenie zbliżenia gospodarczego państw włoskich, czemu dał wyraz, zawierając na mocy układu podpisanego w 1847 r. w Turynie unię celną z Toskanią i Królestwem Sardynii. Na tym w zasadzie zakończył się proces postępowych przemian w Państwie Kościelnym; K. Seppelt, K. Löffler, *Dzieje papieży*.

rzem powołanym w jednakowym stopniu dla wszystkich narodów, przez co utracił gwałtownie dotychczasową popularność i został okrzyknięty „wrogiem ojczyzny”. Sytuację skomplikowało także to, że liberalna polityka papieża na początku pontyfikatu bardzo szybko wciągnęła go w konflikt z katolicką Austrią.

Jednakże powszechny entuzjazm, jaki początkowo wywołały poczynania Piusa IX, zmuszał także innych władców włoskich, pod presją społeczeństwa, do zmiany dotychczasowej formy rządów w duchu liberalnym. Ale czynnikiem, który również bardzo znacznie przyspieszył te zmiany, zasadniczo poszerzając ich charakter, zakres i sposób przeprowadzania, był wybuch 12 stycznia 1848 r. powstania w Palermo przeciw reakcyjnym rządów w Królestwie Obojga Sycylii. Jego władca, Ferdynand II, któremu nie udało się stłumić rozruchów rozpoczynających rewolucję nie tylko we Włoszech, ale i w Europie, powołał nowy rząd i nadał swemu państwu konstytucję wzorowaną na konstytucji hiszpańskiej z 1820 r. i francuskiej z 1830 r.³¹

Pod wpływem wydarzeń na południu Włoch ruch ludowy rozszerzył się i przybrał na sile w całym kraju. Liberalowie, mający poparcie mas, zaczęli domagać się wprowadzenia ustroju konstytucyjnego i w innych państwach włoskich. Jeszcze w lutym 1848 r. na żądania te przystał książę tokański, Leopold II, który ogłosił konstytucję 17 lutego, a w następnym miesiącu przyszła kolej na Piemont, gdzie król Karol Albert 4 marca ogłosił w Turynie *Statut fundamentalny Królestwa Sardynii* (zwany potocznie Statutem Albertyńskim), wzorowany również na francuskiej konstytucji z roku 1830 i konstytucji belgijskiej z roku 1831, oraz zwołał pierwszy parlament sardyński i powołał pierwszy rząd konstytucyjny. Statut Albertyński uzyskał niewątpliwie największe znaczenie wśród ponad dwudziestu ustaw zasadniczych wydanych w latach 1797-1849 na terenie Italii³².

Także papież Pius IX powołał 12 lutego 1848 r. nowy rząd, w którym cztery ministerstwa objęły osoby świeckie. 14 marca po długim oporze nadał także Państwu Kościelnemu konstytucję: *Statut Fundamentalny dla Rządów Doczesnych w Państwach Świętego Kościoła*. Podobnie jak inne konstytucje włoskie z tego okresu była ona również wzorowana, chociaż z poważnymi ograniczeniami, na konstytucji Francji z 1830 roku. Papież zrzekł się bowiem tylko częściowo swojej władzy absolutnej³³.

Od początków Kościoła do czasów dzisiejszych, Poznań 1936, s. 532; J.A. Gierowski, *op. cit.*, s. 428; G. Procacci, *op. cit.*, s. 328; A. Gaca, Z. Witkowski, *Zjednoczenie...*, s. 19.

³¹ Konstytucja neapolitańska podpisana 10 lutego 1848 była mało liberalna, ale w życiu Włoch odegrała dużą rolę, gdyż inni władcy na Półwyspie musieli pójść w ślady Ferdynanda. Jedynie późniejsze konstytucje sycylijskie i Republiki Rzymskiej miały bardziej radykalny i demokratyczny charakter; G. Procacci, *op. cit.*, s. 330.

³² W przyszłości stał się ustawą zasadniczą zjednoczonych Włoch, gdzie obowiązywał formalnie z uzupełnieniami do 1 stycznia 1948 roku; szerzej na temat Statutu Albertyńskiego: A. Gaca, Z. Witkowski, *Podstawy...*, s. 93-104.

³³ K. Seppelt, K. Löffler, *op. cit.*, s. 533.

Wydarzenia we Włoszech w początkach 1848 r. stanowiły jeden z ruchów rewolucyjnych, określanych Wiosną Ludów, które wstrząsnęły Europą, ogarniając swym zasięgiem prawie cały kontynent, i zakończyły się niepowodzeniem w roku 1849. Trzeba jednak wyraźnie podkreślić, że nie wszędzie przyczyny i przebieg Wiosny Ludów miały jednakowy charakter. W każdym kraju, gdzie pod koniec lat 40. XIX wieku wystąpiły ruchy rewolucyjne, miały one zazwyczaj inną genezę i obok cech wspólnych posiadały cechy specyficzne, uwarunkowane odrębnym rozwojem historycznym oraz zróżnicowaniem ustroju politycznego i społecznego poszczególnych państw.

Włochy, jak zostało powiedziane, od początków późnego średniowiecza były podzielone na wiele organizmów państwowych, z czego przez ostatnich blisko pięć stuleci, w znacznej części, zależnych od obcych mocarstw. Ponieważ zainteresowana w utrzymaniu rozbitcia Włoch była zwłaszcza Austria, ruch ten kierował się przede wszystkim przeciwko niej. Powszechną stała się świadomość, że gruntowne zmiany polityczne we Włoszech mogą być dokonane tylko w następstwie zwycięskiej wojny z Austrią, której pozycja po Kongresie Wiedeńskim była nadal bardzo silna zarówno w samych Niemczech, jak i Europie.

Dopiero wybuch rewolucji w Wiedniu (3 marca 1848 r.) stworzył dla Włoch szansę na uwolnienie się spod obcego jarzma i zjednoczenie. Na wieść o niej rozpoczęło się powstanie w Lombardii, które próbował poprzeć Karol Albert, wypowiadając wojnę Austrii (25 marca 1848 r.). Zaangażowanie się Królestwa Sardynii w działania zbrojne i sama postawa jej władcy Karola Alberta, który postanowił przyjąć z pomocą Lombardczykom, przyczyniły się do tego, że coraz większa liczba Włochów zaczęła widzieć w nim lidera ruchu ogólnowłoskiego, uznając go za przyszłego wyzwoliciela Włoch³⁴. W gruncie rzeczy władca ten, angażując się w wojnę z Austrią, myślał wyłącznie o własnych interesach dynastycznych, a zwłaszcza rozszerzeniu swoich wpływów politycznych na północy półwyspu³⁵.

Armie piemoncko-sardyńską zasilili tysiące ochotników z różnych stron Włoch. Do tzw. pierwszej wojny o niepodległość przyłączyły się Toskania, Parma i Modena. Posiłki przysłali również papież i król Obojga Sycylii, Ferdynand II, jednakże wojśka ich zostały po paru tygodniach wycofane z walki³⁶. Karol Albert z nieufnością

³⁴ Do wzrostu popularności piemonckiego władcy przyczyniła się niewątpliwie jego słynna odezwa z dnia 23 lutego 1848 r. do ludów Lombardii i Wenecji, w której zawarł hasło: „l'Italia farà de sé” („Włochy same sobie poradzą”); M. Żywczyński, *op. cit.*, s. 128.

³⁵ W istocie jeśli Karol Albert zdecydował się 25 marca na jej rozpoczęcie, to głównie ze względu na ówczesną sytuację w Wenecji i Lombardii w obawie, że ta ostatnia ogłosi się republiką, a także dlatego, że otwierała się przed nim możliwość ekspansji na terenie Italii kosztem Austriaków.

³⁶ W kwietniu 1848 r. Pius IX ogłosił, że będąc papieżem, nie może prowadzić wojny, bowiem jego misja ma charakter ponadnarodowy i jako głowa Kościoła utrzymuje pokój z całym światem; J.M. Vilefranche, *Pius IX*, Warszawa 2002, s. 51; K. Seppelt, K. Löffler, *op. cit.*, s. 533; L. Ranke, *Dzieje państwa w XVI-XIX wieku* Warszawa 1974, s. 671; J.A. Gierowski, *op. cit.*, s. 435.

ustosunkował się do ochotników z innych części Italii, wśród których było wielu republikanów. Mimo początkowych sukcesów armia włoska poniosła dotkliwą klęskę pod Custozzą (25 lipca 1848 r.). W sierpniu doszło do zawieszenia broni, w następstwie czego Austria uzyskała Lombardię i Wenecję oraz wpływy w Parmie i Modenie, dokąd wkroczyły jej oddziały.

W ówczesnych warunkach następował znaczący wzrost nastrojów radykalnych i republikańskich, skierowanych przeciwko monarchom włoskim, a w szczególności świeckiej władzy papieża, który odmawiając udziału w wojnie przeciwko Austrii i opowiadając się za pokojem, z powszechnie popieranego kandydata na reformatora i przywódcę nowego państwa uznany został za zdrajcę idei narodowej, który się przyczynił się do klęski militarnej Włoch. Wielu uważało, że Państwo Kościelne stawało się w tej sytuacji zasadniczą przeszkodą dla idei zjednoczenia Italii.

Pius IX pod presją nasilających się gwałtownych demonstracji przeciwko niemu i przeciw Kościołowi w obliczu realnego niebezpieczeństwa osobistego potajemnie opuścił Rzym³⁷. 9 lutego 1849 r. zebrana w Rzymie Konstytuanta uchwaliła zdecydowaną przewagą głosów zniesienie władzy świeckiej papieża i następnie przekształcenie Państwa Kościelnego w Republikę Rzymską³⁸. Przetrwała ona jednak niespełna pięć miesięcy i została obalona 3 lipca 1849 r. wraz ze zdobyciem Rzymu 4 lipca 1849 r. przez wojska francuskie.

Pod naciskiem środowisk patriotycznych i demokratycznych w marcu 1849 r. Karol Albert zdecydował się zerwać zawieszenie broni z Austrią i wznowić działania wojenne. Tym razem wojna trwała zaledwie kilkanaście dni. 23 marca Włosi ponieśli dotkliwą klęskę pod Novarą. Karol Albert w dniu militarnej porażki abdykował na rzecz swego syna Wiktora Emanuela II. 26 marca 1849 r. młody władca Piemontu zmuszony został do podpisania rozejmu z Austriakami, którzy zajęli następnie Parmę, Modenę i Toskanię, przywracając tam dawnych władców. Najdłużej trwały walki w obronie Republiki Rzymskiej i w Wenecji, która skapitulowała dopiero pod koniec sierpnia. Wobec postępów wojsk austriackich i okupacji Toskanii, Romanii, Marchii oraz części Umbrii istniała groźba, że Austria zapanuje wkrótce nad niemal całym Półwyspem Apenińskim.

Ludwik Napoleon Bonaparte już w kwietniu 1849 r. zaniepokojony ponownym wzrostem i dalszym utrwalaniem się wpływów austriackich w Italii przystąpił w za-

³⁷ Papież, udając się do fortecy w Gaecie, zwrócił się też z prośbą o interwencję zbrojną oraz pomoc w sprawie przywrócenia swojej władzy świeckiej i niezależności do wielu państw europejskich (m.in. do Francji, Austrii, Neapolu i Hiszpanii); K. Seppelt, K. Löffler, *op. cit.*, s. 538-539; G. Procacci, *op. cit.*, s. 333; M. Żywczyński, *op. cit.*, s. 132.

³⁸ Na jej czele stanęli Carlo Armellini, Giuseppe Mazzini i Aurelio Saffi, tworząc jej ciało kierownicze w postaci triumwiratu na czele z Mazzinim; J.A. Gierowski, *op. cit.*, s. 442.

istniałej sytuacji do działań o charakterze militarnym. Wysłana przez niego w kwietniu ekspedycja wojskowa, której pierwotnym zadaniem było udzielenie pomocy Włochom w Lombardii, teraz miała zająć Rzym, by nie wkroczyli tam Austriacy³⁹. Dzięki oddziałom francuskim po jego zdobyciu w pierwszych dniach lipca 1849 r. przywrócona została tam doczesna władza papieska⁴⁰.

Rewolucyjne wydarzenia w latach 1848-1849 zakończyły się na terenie całych Włoch, poza Piemontem i Toskanią, klęską radykałów i demokratów. Zapanowała reakcja i powrót do dawnych absolutystycznych form rządów. Wywalczone z trudem ustępstwa liberalne były powszechnie wycofywane. Podobnie jak po poprzednich ruchach rewolucyjnych, tak i po wydarzeniach Wiosny Ludów całe niemal Włochy ogarnięte zostały falami represji. Tylko w Królestwie Sardynii sukcesor Karola Alberta, Wiktor Emanuel II kontynuował liberalną politykę swego ojca. Zjednywało mu to popularność i poparcie wielu przedstawicieli włoskich sił postępowych i ułatwiło w przyszłości wysunięcie się na czoło Piemontu jako głównego ośrodka jednoczenia Włoch. Warto dodać, że obok Lombardii Piemont był nadal najbardziej rozwiniętą gospodarczo częścią ówczesnej Italii.

Po stłumieniu ruchów liberalno-narodowych z lat 1848 i 1849 nastąpiło, jak zostało powiedziane, przywrócenie rządów absolutnych książąt włoskich oraz utrwalenie wcześniejszych wpływów Austrii w pokonanej Italii. Mimo dwukrotnej klęski militarnej pragnienie odzyskania niepodległości i dążenia zjednoczeniowe nie zostały jednak zahamowane, a centrum włoskiego ruchu narodowego stawało się Królestwo Sardynii (Piemont) rządzone przez rodzimą dynastię sabaudzką. Król Wiktor Emanuel II (1849-1878) zachował konstytucję nadaną przez swego poprzednika Karola Alberta (Statut Albertyński), rządy parlamentarne oraz trójkolorowy włoski sztandar narodowy, a jego kraj stał się w tych czasach reakcji azylem politycznym dla wszystkich uciskanych Włochów. Było to przede wszystkim zasługą premiera hrabiego Camillo Benso di Cavoura, któremu udało się pozyskać przedstawicieli prawie wszystkich obozów politycznych dla idei wspólnej walki przeciwko austriackiemu panowaniu w Italii.

Cavour, stając na czele rządu piemonckiego, współdziałał z nurtem umiarkowanym, ale także pozyskał większość radykałów. Jednocześnie wykorzystał pomyślną koniunkturę gospodarczą, popierając rozwój handlu, przemysłu, rolnictwa, i uporządkował finanse Piemontu, ale przede wszystkim z determinacją dążył konsekwentnie do realizacji swojego podstawowego celu politycznego. Było nim uzyskanie przez

³⁹ Ekspedycją tą dowodził generał Nicolas Oudinot; J.A. Gierowski, *op. cit.*, s. 443-444.

⁴⁰ Osobiście Pius IX powrócił do Rzymu dopiero 12 kwietnia 1850 roku; K. Seppelt, K. Löffler, *op. cit.*, s. 539; R. Fischer-Wollpert, *Leksykon papieży*, Kraków 1996, s. 161; J.A. Gierowski, *op. cit.*, s. 447.

Królestwo Sardynii prymatu w życiu politycznym Włoch oraz ich zjednoczenie pod berłem dynastii sabaudzkiej, z jej władcą Wiktorem Emanuelem II na czele.

Chcąc uzyskać w tej sprawie poparcie Anglii i Francji, armia piemoncka, licząca piętnaście tysięcy ludzi, wzięła udział w wojnie krymskiej. Rząd sardyńsko-piemontcki umocnił się znacznie dzięki temu, że w skomplikowanym układzie sił w ówczesnej Europie, spowodowanym przez wojnę krymską, przyłączył się do związku mocarstw, wspierając je w walce z Rosją. Ten krok miał niewątpliwie istotne znaczenie dla zaistnienia Piemontu na ówczesnej scenie politycznej. Na konferencji pokojowej w Paryżu (1856 r.) biorący udział w jej obradach przedstawiciele Królestwa Sardynii podnosili wielokrotnie sprawę wyzwolenia i zjednoczenia Włoch, przez co kwestia ta uznana została za problem międzynarodowy, wymagający rozwiązania.

Po kongresie paryskim Cavour doszedł do wniosku, że jedyną drogą do wyzwolenia i zjednoczenia Włoch jest wojna z czynnym w niej udziałem Francji. W 1858 r. Cavour zawarł tajny sojusz obronny z Napoleonem III w Plombières, gdzie ustalono, że Francja udzieli pomocy Piemontowi w wypadku zaatakowania go przez Austrię⁴¹. Pod koniec kwietnia 1859 r. Austriacy sprowokowani przez Włochów rozpoczęli interwencję zbrojną w Italii. W tym samym czasie Francja wypowiedziała wojnę Austrii. Początkowo wojska austriackie posiadały zdecydowaną przewagę, szczególnie gdy idzie o liczbę żołnierzy biorących udział w tej kampanii. Niebawem jednak sytuacja uległa zasadniczej zmianie, jako że Francji udało się w bardzo krótkim czasie przerzucić znaczne siły zbrojne pod komendą samego Napoleona III na terytorium Italii. Wkrótce armia francusko-piemontcka pokonała najpierw Austriaków w bitwie pod Montebello w Lombardii, a następnie w decydujących bitwach pod Magentą i pod Solferino (czerwiec 1859 r.).

Wojna ta od początku przybrała charakter narodowy. W walkach z Austrią na północy wziął udział 3-tysięczny ochotniczy korpus strzelców alpejskich dowodzonych przez Giuseppe Garibaldiego. Równocześnie inni republikańscy i demokraci wywołali powstania narodowe we Włoszech środkowych, które doprowadziły do wygnania władców Toskanii, Parmy i Modeny oraz uwolnienia się spod władzy papieskiej Romanii, stanowiącej znaczną część Państwa Kościelnego.

Napoleon III, niezadowolony z takiego rozwoju wypadków, a także nie chcąc zbyt-
nio osłabiać Austrii, wystąpił z inicjatywą zawieszenia broni i zawarł z cesarzem Franciszkiem Józefem I odrębny pokój w Villafranca (11 lipca 1859 r.), który potwier-

⁴¹ Ceną, jakiej zażądał Napoleon III, zawierając ten traktat, było przyłączenie Sabaudii (kolebki dynastii panującej w Piemoncie, zamieszkaney w znacznym procencie przez Francuzów) oraz Nicei do Francji.

dzał oddanie Piemontowi tylko Lombardii wraz z Mediolanem⁴². Austrii pozostawiono Wenecję. W Romanii powinna zostać przywrócona władza papieża. Do Parmy, Modeny i Toskanii mieli powrócić wygnani książęta, opuścić miały natomiast ich terytoria wszystkie oddziały sardyńskie. Traktat ten przewidywał także utworzenie konfederacji państw włoskich pod przewodnictwem honorowym papieża⁴³.

Cavour, protestując przeciwko postanowieniom traktatu podpisanego w Villafranca, jako niekorzystnym dla Piemontu, podał się do dymisji. Kiedy jednak 20 stycznia 1860 r. powrócił do władzy, udało mu się, dzięki poparciu Napoleona III, tak pokierować biegiem wydarzeń, że Toskania, Parma, Modena i Bolonia – po przeprowadzeniu plebiscytów (11 i 12 marzec 1860 r.) – wypowiedziały się głosami olbrzymiej większości uczestników za zjednoczeniem z Królestwem Piemontu i Sardynii, uznając Wiktora Emanuela II za swego władcę. Oznaczało to *de facto* realizację procesu jednoczenia przeważającej części północnej Italii⁴⁴.

Na południu Włoch Franciszek II przyjął bierną postawę wobec ówczesnych wydarzeń na północy półwyspu. Z początkiem kwietnia 1860 r. wybuchło w Palermo powstanie skierowane przeciwko panowaniu Burbonów. Emigranci sycylijscy utworzyli w Genui komitet, który powziął inicjatywę poparcia powstania przez wyprawę zbrojną zwaną „wyprawą tysiąca”, na czele której stanął Garibaldi ze swoją tysięczną armią tzw. czerwonych koszul. Wyprawa ta doprowadziła do obalenia rządów Burbonów na Sycylii i w południowych Włoszech oraz do zainicjowania na wiele lat poważnych niepokojów na południu Włoch.

Akcja Garibaldiiego groziła poważnymi komplikacjami dyplomatycznymi, a zarazem przekreśleniem wszystkich planów Cavoura i dynastii sabaudzkiej⁴⁵. W obawie przed zajęciem przez wojska Garibaldiiego Rzymu i proklamowaniem w środkowych Włoszech republiki, Cavour za przyzwoleniem Napoleona III, skierował oddziały piemonckie do Państwa Kościelnego, przekraczając na początku września 1860 r. jego granice. Wojska Wiktora Emanuela pokonały wojska papieskie w bitwie pod Castelfidardo w połowie września 1860 r. i zajęły znaczną część Państwa Kościelnego, w tym Marchię i Umbrię⁴⁶. Na mocy przeprowadzonych 4 i 5 listopada

⁴² Postąpił tak również w obawie przed interwencją Prus i Austrii, pozostając pod silną presją francuskiej arystokratycznej i klerykalnej opozycji, która była przeciwna wnikaniu się w prawdopodobnie długotrwałą wojnę, powodującą wysokie straty w ludziach, nie chcąc zarazem uchodzić za poplecznika sił rewolucyjnych; M. Żywczyński, *op. cit.*, s. 154-155; J.A. Gierowski, *op. cit.*, s. 460; G. Procacci, *op. cit.*, s. 346-347.

⁴³ Warunków tych nie zmienił, tylko niektóre określił bliżej, traktat pokojowy podpisany w Zurychu (10 listopada 1859 r.) przez pełnomocników trzech państw.

⁴⁴ Sabaudia i Nicea zgodnie ze wcześniejszymi porozumieniami przekazane zostały Francji.

⁴⁵ Planował on kolejno marsz na Neapol, a potem na Rzym, gdzie stacjonowały garnizony francuskie.

⁴⁶ Garnizon papieskich najemników do końca września bronił jedynie Ankony.

plebiscytów w Marchii i Umbrii ich ludność uznała panowanie Sabaudów i prowincje te zostały inkorporowane do Piemontu.

Tymczasem poza władzą Wiktora Emanuela II pozostawało jeszcze południe Włoch, opanowane przez republikańców, którym przewodził Garibaldi. Stojąc na czele wojsk piemonckich, król zbliżał się do granic państwa neapolitańskiego, by ostatecznie przesądzić o losie Neapolu i Sycylii, Garibaldi, w imię nadrzędnych interesów narodowych, poświęcając dla sprawy zjednoczenia Włoch swoje przekonania republikańskie, ostatecznie podporządkował się Wiktorowi Emanuelowi II podczas ich spotkania 26 października 1860 r. w Teano. Oznaczało to faktycznie definitywne uznanie przywództwa Wiktora Emanuela II i oddanie mu kontroli nad południem Włoch. Zapewniło zarazem jedność ruchu narodowego i stanowiło milowy krok na drodze budowy zjednoczonego państwa włoskiego w jego monarchicznej formie ustrojowej.

Druga faza scalania ziem włoskich zakończyła się zjednoczeniem kraju z wyjątkiem Rzymu i pozostającej nadal pod panowaniem Austrii Wenecji. Na początku 1861 r. zwołano do Turynu ogólnowłoski parlament złożony z przedstawicieli wszystkich zjednoczonych prowincji, które poddały się panowaniu Wiktora Emanuela II, obwołując go królem Italii, a więc władcą zjednoczonych Włoch jako konstytucyjnej monarchii. Jak zostało powiedziane, powstała ona głównie dzięki konsekwentnej realizacji koncepcji federacyjnej reprezentowanej przez nurt umiarkowany, któremu przewodził C. Cavour. Podpisanie tego aktu przez króla i ogłoszenie 17 marca 1861 r. uznaje się za datę powstania zjednoczonych Włoch.

Należy jednak pamiętać, że jakkolwiek rok 1861 stanowił datę przełomową w dziejach walk o zjednoczenie Italii, jednakże sam proces jednoczenia Włoch rozpoczął się, jak wyżej zaznaczono, znacznie wcześniej i zarazem na roku 1861 się nie zakończył. Przyjmuje się, że ostateczny koniec procesu zjednoczenia państwa włoskiego nastąpił wraz z zajęciem Rzymu (1870 r.) i ogłoszeniem go w wyniku referendum oficjalną stolicą Królestwa Italii (1871 r.)⁴⁷. Warto dodać, że zanim to nastąpiło, rolę stolicy zjednoczonych Włoch w latach 1861-1865 stanowił Turyn, a następnie w latach 1865-1871 Florencja. Zajęcie historycznej stolicy stanowiło symboliczne zwieńczenie dążeń Włochów do wyzwolenia i integracji Italii, która przez blisko tysiąc lat była politycznie podzielona, a także przez długi okres swoich dziejów pozostawała areną rywalizacji i panowania obcych mocarstw.

⁴⁷ Poza jego granicami pozostały nadal dawne posiadłości weneckie, Istria i Dalmacja oraz Triest i Trydent, te ostatnie, wyzwolone spod panowania austriackiego dopiero po I wojnie światowej; J.A. Gierowski, *op cit.*, s. 482-483.

